

Шамсиддин Солеҳов. Устод Айни ва воқеияти замон

Праблемаи инсон ва замон, шахс ва таърих, иртиботи мутақобилаи онҳо аз ҷумлаи масоили бунёдии баҳсҳои фалсафӣ ва умуман илмҳои ҷомеашиносии муосир маҳсуб меёбад. Ин баҳсҳо махсусан баъди инқилоби бузурги Фаронса ва суръат гирифтани ҳаракатҳои инқилобӣ озодиҳо дар кишварҳои Шарқу Ғарб хеле авҷ гирифт. Концепсияи марксистии шахс ва таърих, нақши шахсият дар идоракунии равандҳои таърихӣ иҷтимоӣ ва сиёсӣ натиҷа ва яке аз бардоштҳои илмии мувоҳисаҳои зикргардида мебошад, Ҷомеашиносон ба иллати ба бӯҳрони илмию пажӯҳишӣ дучор гардидани таълимоти марксистӣ дар баробари концепсияҳои дигари иқтисодӣ иҷтимоӣ ва сиёсӣ он аз концепсияи номбурда ва онро ҳамчун андешаи илмии кӯҳнашуда аз доираи баҳсҳои илмию фалсафӣ берун карданд.

Масъалаи воқеияти илмӣ доштани концепсияҳои илми номбурда мавзӯи баҳсҳои фалсафа ва ҷомеашиносӣ мебошад. Инҷо мехоҳем тавачҷуҳи аҳли назарро ба як андешаи ҷолиби файласуфи бузурги олмонӣ Гегел дар мавриди нуфузи адабиёт ва ҳунар дар марҳилаи гардишҳои иҷтимоӣ сиёсӣ нимаи дуҷуми асри XIX ва ибтидои асри XX ҷалб намоем. Файласуфи олмонӣ равандро ва рақобатҳои фалсафа ва адабиёту ҳунарро дар замони худ ба мушоҳида гирифта, тадриҷан ҷойгузини тафаккури фалсафӣ гардидани тафаккури бадеӣю ҳунариро дар давраҳои баъдӣ равшан пешгӯӣ

намуда буд.¹ Ин падида аслан аз равандҳои сиёсӣ инқилобии давраи зиндагии файласуфи олмонӣ сарчашма мегирад.

Дар кишварҳои Шарқ ҳам равандҳои бедории сиёсӣ ба равандҳои бедории адабию ҳунари бе таъсир набуд. Ҳаракатҳои сиёсӣ инқилобӣ, ки дар Ҳиндустон, Афғонистон, Эрон, Туркия ва кишварҳои дигар ба амал меомад, пеш аз ҳама аз тарафи адибону ҳунармандони бузургу бохирад ва хушёрӯ бедордил истиқбол мешуд. Намунаи равшани ин, зуҳури наҳзатҳои фарҳангӣ зери роҳбарии Махатма Гандию Ҷавоҳируллоҳ Неҳрӯ дар Ҳиндустон, Иқболи Лоҳурию Алимӯҳаммади Ҷино дар Покистон, Маҳмуди Тарзию Саидҷамолиддини Афғон дар Афғонистон, Эраҷ Мирзою Фарруҳии Яздӣ дар Эрон ва ғайра мебошад, ҳам дар Ҳиндустон ва ҳам дар Афғонистону Эрон ин ҳаракоти фарҳангӣ адабӣ дар канори ҷунбишҳои сиёсии мардум ба натиҷаҳои хуб расиданд. Ба қавли устод Мумин Қаноат «ягон ҳаракат бе натиҷа намононад, агар он солим бошад»²

Агар аз ин нигоҳ ба муҳити сиёсӣ ва адабию фарҳангии Бухорои охири асри 19 назар андозем воқеан манзараҳои шабеҳи сиёсӣ ва адабию фарҳангиро мушоҳида мекунем. Дар ин давра сармоядорони рус ба хоҳири пайдо кардани бозорҳои нав барои фаъолиятҳои густурдаи тиҷоратӣ ба сӯи Осиёи Миёна ва баъдан ҳудуди кишвари Бухоро таваҷҷуҳ намуданд. Мардуми заҳматкаш ва равшанфикрони Бухоро, ки дар ҷустуҷӯи равшанӣ ва нуру зиёи маърифат буданд, аз

чунбишҳои коргарӣ ва наҳзатҳои инқилобии Русия таъсир ва нерӯ мегирифтанд.

Ана дар чунин як марҳилаи пуртазод, пуриштилоф ва норавшани сиёсӣ Садриддин Айнӣ, таҳсилдидаи мактаби кӯҳна, шахси дорои донишҳои суннатӣ ба ҳаракати инқилобӣ, ба наҳзати равшанфикрӣ пайваст. Ӯ мисли ҳамсафони дигараш Ф. Хоҷаев, А. Фитрат ва қаблан Аҳмади Донишу Мирзо Сирочи Ҳаким ҷаҳонгаштаю ҷаҳондида набуд. Бо вучуди ин С. Айнӣ ҳақиқати инқилоб ва озодиро бештар ва бештар аз дигарон дарку маърифат намуд. Кушта шудани бародараш ва ҳафтаду панҷ ҷӯби амир, ки ҳудаш хӯрда буд ўро хеле солор намуда чашмашро кушода буд. Вай ҳақиқати рӯзгори сиёсию иҷтимоии Бухорои замонашро акнун бо чашми дигар, бо чашми ҳақиқатбин, бо чашми интиқомчӯ, бо чашми озодихоҳии ҳамаи мазлумони кишвар медид. Ҳамин шеваи ҷаҳоншиносӣ, ҳамин биниши хоси воқеияти зиндагӣ ўро ба таълифи «Марши хурият», «Ба шарафи инқилоби октябр», «Ҷаллодони Бухоро», «Одина» ва «Дохунда» водор сохт. Вай дар баробари тараннуми муборизаи халқ, мазлумтарин ва азияткашидатарин табақаи иҷтимоии ҷомеаро қаҳрамони адабиёт, қаҳрамони нахустин асарҳои худ кард. Акнун, ки табақаи иҷтимоӣ, ки ҳуди С.Айнӣ ҳам парвардаи он буд, сарнавишти ояндаи ҷомеаи кишварро ба даст мегирифт. Ба ҳамин хотир сарнавишт, мубориза ва талошҳои ин табақаи иҷтимоӣ барои озодӣ баҳри С.Айнӣ бетафовут набуд. Вай аз тариқи таҳқиқи бадеии сарнавишти Одинаю Ёдгор ба сарнавишти таърихии халқ муроҷиат менамуд ва онро меомӯхт ва дар асарҳои тасвир мекард. Дар ин маврид ба қавли муҳақиқи адабиёти аҳди

Шўравӣ Ғ.Ғамзатов «Тафаккури адабӣ таҷрибаи таърихӣ ва ахлоқии халқро ба ҳаракат меовард. Вай ба ин таҷриба така намуда, воқеиятро вобаста ба ҷаҳоншиносии миллӣ ба қалам меод»³ Вақте, ки суҳан аз таҷрибаи суннати адабӣ рафт дар мавриди устод С.Айнӣ суннатҳои волои башардӯстонаи адабиёти гузаштаи форсии тоҷикиро махсус бояд зикр кард. Чунки шахсияти адабӣ ва коргоҳи эҷодии С.Айнӣ маҳз дар заминаи суннатҳои волои адабии гузашта фароҳам омада буд. Ин таҷриба дар робитаи мустақим бо тафаккури мантиқии нависанда дар эҷодиёти ӯ нақш гузошт. Аксари муҳаққиқон Одинаро ҳамчун образи бадеии камфаъолият ва аз моҳияти равандҳои сиёсӣ беҳабар тафсир менамояд, ки ин ба назари мо комилан нодуруст аст.

Бояд гуфт, ки ҳар чиз вақту замон дорад, инсон аз бисёр ҷиҳат ва замони худ, маҷрои воқеаю ҳодисаҳои он вобаста аст. Барои замони Одина ҳамаи фирори ӯ аз дасти Арбобкамол дар он шароит як инқилоб буд.

Одина ва Ёдгор қаҳрамонҳои ҳастанд, ки вобаста ба замони зиндагиашон ба таври комилан мантиқӣ ва мувофиқ бо тафаккури иҷтимоию сиёсии ҳукмрон пеш мераванд. Айниро мантиқи устувори таърихӣ ва адабӣ намегузошт, аз Одина инқилобчӣ, аз Гулбибӣ Гулнор созад, чунки дар замони мавриди назари Айнӣ ҳам эътирозҳо, саркашиҳо, исёнҳо зиёд буданд вале ҳамаи онҳо дар маҳдудии замони муайяни таърихӣ ҷараён мегирифтанд ва инҳо дар адабиёт, аз ҷумла дар асарҳои С.Айнӣ ба таври воқеъбинона ба тасвир меомаданд.

С.Айнӣ адиби навоар буд ва ин навоариро ӯ дар ҷӣ меид. Пеш аз ҳама навоарии ӯ дар тасвири шахсиятҳои достонии нав буд.

Ин шахсиятҳо зина ба зина ба сӯи худшиносии иҷтимоӣ ва фардӣ ҳаракат мекарданд. Онҳо сарфи назар аз камбағалию бенавоӣ шаъну шарафи инсонии худро мешинохтанд ва онро арҷ мегузоштанд.⁴ Барои ҳимояи шарофатҳои инсонии худ тадриҷан талош мекардагӣ мешуданд. Барои адабиёти он солҳо воқеан ин падидаҳо комилан нав буд ва онҳоро ҳамчун навгароӣ дар адабиёт бояд тафсир кард.

Бузургии устод С.Айнӣ дар он аст, ки ӯ ин одамонро дар ҳамон давра ва ҳатто баъзеи онҳоро хеле барвақттар шинохт ва қаҳрамони адабиёт гардонид.

Марҳиллае, ки Айнӣ Ёдгор ва Гулноуро тасвир менамояд, замони дигар аст. Ин замонест, ки аллакай мардуми Бухоро аз ҷумла меҳнаткашону мазлумони он ҳам аз наздик омадани озодӣ ва раҳой аз ҷаҳолат огоҳӣ доштанд. Ҳодисаҳои сиёсӣ, ки дар кишварҳои атроф рух медоданд, нидои равшане аз равандҳои комилан ҷадиди ҷаҳон ва минтақа буд.

Дар мавриди мазкур ва шукӯҳу азамати шахсияти устод С.Айнӣ андеша ронда, устод М.Қаноат дуруст таъкид менамояд: «Садриддин Айнӣ дар «Ҷаллодони Бухоро», «Ёддоштҳо» воқеаҳои дохили Бухороро ба тасвир мегирад. Дар ин ҷо мо бо неку бад, доду бедод ва муҳити адабӣ дучор меем. Ва дар ин ҷо ҳам биниши устод ҳам таърихӣ ҳам табақотӣ ва ҳам воқеист. Вай дар ягон ҷой фаромӯш намекунад, ки аз кадом табақа суҳан мегӯяд ва худӣ ӯ ба кадом табақа ҳамроҳ аст.»⁵

Маҳз ҳамин ихтилофҳо ва тазодҳои табақоти ва иҷтимоӣ буданд, ки Айнӣ ҳам дар фаъолиятҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ ва ҳам дар таълифоти адабӣ мавқеи башардӯстона ва умумибашарино интихоб мекунад ва маҳз ҳамин мавқеи устувори сиёсӣ адабӣ ӯро аз таъқиботи пайвастаи сиёсии соҳаи 30-40 садаи ХХ эмин дошт. Ҳатто ашадитарин душманонаш, ки пайваста аз ӯ ҷурми идеавӣ меҷустанд гарде аз домонаш пайдо накарданд ва бисёре аз онҳо худашон ба ҳамон ҷурмҳои сиёсӣ ки аз дигарон меҷустанд набуд гардиданд.

Устод С.Айниро ҳам дар замони амирӣ ва ҳам дар аҳди шӯравӣ як хислати муҳими фардиаш наҷот дод, ки он ҳақиқатпарастӣ ва ҳаққуию ҳаққалошӣ буд. Вай дар масири эҷоди бадеӣ ҳам ҳақпарастӣ ҳақиқатнигориро ба ҳайси меъёри асосии тасвири воқеияти зиндагӣ ва умуман таълифи осори адабӣ интихоб намуд. Мо ба дараҷаи олиии шинохти ҳақиқат дар «Ёддоштҳо», «Марги судхур» ва «Ҷаллодони Бухоро» рӯ ба рӯ мешавем. Дар ин асарҳо устод С. Айнӣ ба истилоҳи устод М. Қаноат «мӯйро аз ҳамин ҷудо мекунад».⁶ Ҳол он ки дар он замонҳои пурошӯб ва пуртазод, замонҳои таҳаввулоту тағйиротҳои бузурги сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангӣ маънавӣ, ки ҳар гунна шахсият раҳгум мезанад, роҳи дурустро пайдо карда бо он рафтан кори саҳлу осон набуд. Бояд гуфт, ки аксари қаҳрамонҳои Айнӣ сарфи назар аз шабоҳатҳои иҷтимоӣ дар мавриди ҳимоят аз ҳақиқат ва шаъну шарафи инсон ба ҳамдигар тавбаам ҳастанд. Нависанда дар тамоми масири эҷодӣ ягон зарраи шахси мусбатро манфӣ ва ашхоси манфиро мусбат нишон надиҳад, ҳатто дар романи муҳташами «Ғуломон», ки ҳам аз нигоҳи фароғии замони

таърихӣ ва ҳам аз нигоҳи тасвири шахсиятҳои достони бузург аст, аз меъёри ҳақиқатнигорӣ дар ягон маврид берун намеравад. Дар тасвири се насли ғуломон ҳам диди таърихӣ ва ҳам диди иҷтимоии нависанда дар атрофи ҳақиқати воқеи мечарҳад.

Аз мутолиаи хотироти дӯстону ҳамсафони устод С. Айнӣ маълум мешавад, ки ҳақиқатнигорӣ ва ҳақиқатпарастӣ аз ҷумлаи сифатҳои фитрӣ ва модарзодии ӯ низ буданд. Қори Юсуф Ниёзов аз ҳамкориҳои солҳои 1912-1915 бо устод С. Айнӣ ёдовар шуда менависад: «Айнӣ дар хотири ман ҳамчун марди фозил, ҳақгӯй, ротқавл ва росткор боқӣ мондааст»⁷. Авлиёқул Абдусамадзода бошад аз мулоқотҳои худ бо С.Айнӣ дар шаҳри Самарқанд қисса карда ин марди бузург ва адиби тавоноро чунин тавсиф менамояд: «Марди ҳақгӯй, ҳақшинос, ҳидоятгузоранда ва вазифашинос буданд. Либосро хеле озодона мепӯшиданд. Дар либоспӯшӣ, хӯроку хароҷот ба исроф ҳеҷ гоҳ роҳ намедоданд».⁸ Ҳамаи ин хислатҳо ва фазилатҳои инсонии нависанда дар тасвирҳои ӯ, дар симои зоҳирию ботинии қаҳрамононаш, дар андешарониҳои адабиаш, дар асарҳои таърихӣю публицистиаш ба таври равшан таҷаллий менамоянд. Намунаи олий ва равшани ҳақиқатнигории С.Айнӣ ин тасвири симои бадеии Қори Исмаилов дар повести «Марги судхур» аст. Ба қавли устод М.Қаноат агар каси дигар симои Қорӣ Ишқамбаро тасвир менамуд, танҳо аз масхараю ҳаҷвӣ он фаротар намерафт. Вале устод С.Айнӣ аз як судхури муқаррарии бухороӣ як образи муҳташами ҳам осийӣ ва ҳам аврупоӣ офаридаст, ки он таҷаллии ҳунари беҳамтои нигоҳандагии

адиб мебошад.⁹ Воқеан, ин образи офаридаи устод С.Айнӣ дар адабиёти дунё хеле кам ҳамсону ҳампоя дорад. Ва онро метавон баландтарин пояи маърифати адабию эстетикӣ муаллиф маҳсуб намуд.

Таносуби замони таърихӣ ва устод С.Айнӣ боз аз он ҷиҳат қобили таваҷҷуҳ аст, ки ин марҳилаи зудҷараёни таърихи халқ дар назди ӯ вазифаҳо ва суолҳои мушаххас мегузошт. Вай ба хотири бозгӯ намудани ҳақиқати таърихӣ «таърихи амирони манғитии Бухоро», «таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро», «Намунаи адабиёти тоҷик» ва ғайраро навишт, ки онҳо дар ошкор сохтани ҳақиқати таърихӣ начандон дури халқи тоҷик ва халқҳои дигари Осиёи Миёна қадами ҷиддӣ буд. Бо таълифи силсилаи асару мақолаҳо дар бораи аҳволу осори Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино, Бедил, Саъдӣ, Навоӣ, Шохин, Ҳайрат, Дониш ва дигарон шинохти ҳақиқати илмиро ба ҳайси кансепсияи марказӣ дар пажӯҳишҳои илмиаш пазируфт. Бояд гуфт, ки ҳам дар таърихшиносӣ ва ҳам дар адабиётшиносии муосири тоҷикӣ устод С.Айнӣ ҳақиқати асосгузори ва поягузори дорад ва инро олимони воқеъбин ва ҳақиқатгаро эътироф менамоянд. Ғайр аз ин устод С.Айнӣ мисли як кӯҳи баланду шукӯҳманд ва дарёи пурхурӯшу пуртуғён дар байни ду давраи инкишофи фарҳангу адабиёти тоҷикон меистад ва ин ду давраи муҳиму бузурги адабиёти мо, давраҳои классикию муосирро ба ҳам мепайвандад. Бо амри замони таърихӣ Айнӣ силсилаи адабиёти тоҷикро гусаста накард, балки ҳамчун халқии пайванди гузаштаю ҳозира бисёре аз суннатҳо ва оинҳои адабии пешинро дар шаклу шеваи нав ва мувофиқи ниёзҳои

адабии замони ҷадид аз нав эҳё сохт ва ба онҳо умри дубораю ҷовидона бахшид. Дар баробари ин вай тавассути асарҳои безаволаш ҳақиқати таърихро ба ҳақиқати адабӣ табдил дод, ки он умри тӯлонӣ дорад. Вай дар маҷмӯъи умри азизашро вақфи хизмати халқ, вақфи умри ҷовид ёфтани ҳақиқати зиндагӣ ва ҳақиқати таърихӣ намуд ва дар ин радиф барои шахсияти достони асарҳояш ҳам умри абад бахшид.

Адабиёт

1. Теоретико – литературные итоги 20 века.-М.;Наука,2003,- с. 5
2. Қаноат М. Ҳақиқатшинос //Адабиёт ва санъат, 1988, 26 май.
3. Ғамзатов Р. 20 век как эпоха национальных литератур и региональных литературных общностей // Теоретико – литературные итоги 20 века. – М.; Наука, 2003, - с. 405.
4. Айни С. Кулиёт, Ҷ.
5. Қаноат М. Ҳақиқатшинос //Адабиёт ва санъат, 1988, 26 май.
6. Қаноат М. Ҳамон ҷо.
7. Ниёзов Қ. Ростқавл ва росткор //Садриддин Айни. – Душанбе: Ирфон, 1968, саҳ. 18.
8. Абдусамозода А. Ду мулоқот //Садриддин Айни.- Душанбе: Ирфон, 1968, саҳ. 20.
9. Қаноат М. Ҳақиқатнигор //Адабиёт ва санъат, 1988, 26май.

Шамсиддин Солеҳов,
мудири кафедраи назария ва таърихи
адабиёти ДДОТ ба номи С. Айни

Теги: Маркази «Конуни забони тоҷикӣ» ва омӯзиши забонҳои хориҷӣ